

O'RTA OSIYONING BRONZA DAVRI YODGORLIKLARI

NORTO'RAYEVA TO'XTABIBI

norturayevatuxtabibi@gmail.com

TOSHMAMATOVA DILOROM

toshmamatovadilorom6@gmail.com

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSITITUTI TALABALRI

ANNOTATSIYA: *Ma'lumki olimlar tomonidan insonlarning paydo bo'lgan davridan to shu kungacha bo'lgan tarixi turli davrlarga bo'lib o'rganiladi. Insoniyat taraqqiyotida eneolitdan keying davr bronza davridir. Bronza davrida jahon xo'jaligi va ijtimoiy hayotida katta o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Shu jumladan mamlakatimiz O'zbekiston hududida ham shu jarayonlar bo'lib o'tdi. Maqola davomida O'rta Osiyo va mamlakatimiz hududidagi bronza davri madaniyati bilan tanishamiz.*

KALIT SO'ZLAR: *Tolstov, Sopollitepa, kulolchilik, zargarlik, Tozabo'g'yob madaniyati, Suvyorgan, Jarqo'ton shahri, Yahyo G'ulomov.*

ANNOTATION: *It is known that scientists study the history of humans from the time of their appearance to the present day, divided into different periods. In human development, the period after the Eneolithic is the Bronze Age. Great changes took place in the world economy and social life during the Bronze Age. Including, these processes took place in the territory of our country Uzbekistan. In the course of the article, we will get acquainted with the culture of the Bronze Age in Central Asia and our country.*

KEY WORDS: *Tolstov, Sopollitepa, pottery, jewelry, Tozabogyob culture, Suvyorgan, Jarkaton city, Yahya Ghulomov.*

АННОТАЦИЯ: *Известно, что ученые изучают историю человека от момента его появления до наших дней, разделенную на разные периоды. В развитии человечества период после энеолита – это бронзовый век. В эпоху бронзы произошли большие изменения в мировой экономике и общественной*

жизни. В том числе, эти процессы происходили на территории нашей страны Узбекистан. По ходу статьи мы познакомимся с культурой бронзового века в Средней Азии и нашей стране.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Толстов, Сополитена, гончарное дело, ювелирное дело, Тозабогэбская культура, Сувыюрган, город Жаркатон, Яхья Гуломов.

KIRISH. Bronza davri miloddan avvalgi III-II ming yillikni o'z ichiga oladi. Bu davrda Egey dunyosi, Misr, Ikki daryo oralig'i, Hindiston va Xitoyda quldorlik jamiyati ravnaq topgan. Yevropa va Osiyoning ko'p mamlakatlarida esa, hali ibtidoiy jamoa tuzumi hukm surgan. Jez miloddan avvalgi III ming yillikda kashf etilgan. Uning vatani Ikkidaryo oralig'i bo'lgan. U mis bilan qalay qorishmasidan iborat bo'lib, nisbat jihatidan turli xildir. Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa ho'jaligida ro'y bergan buyuk madaniy xo'jalik ixtiro edi. Yangi metal xarbiy qurollarning turini ko'paytirdi, harbiy qurollarning xili va jangovarligi oshdi. Bronzadan yasalgan uy-ro'zg'or buyumlari ham paydo bo'ldi. Ammo bronza mehnat qurollari ishlab chiqarish uchun nodir va kamchil metal bo'lib qolaveradi. U mehnat qurollari yasashda tosh xom ashyosini uzil-kesil siqib chiqara olmadi. Chunki dastlab bronzadan munchoqlar, uzuklar, to'g'nag'ichlar yasalgan. Ular asosan ziynat buyumlari edi. Bu davrda tosh qurollar ham ko'plab ishlatilgan. Tosh parrakchalardan keng foydalanilgan. Ammo bronzaning toshga nisbatan ustunlik tomonlari, ya'ni uning juda tez turli shaklga keltirilishi, turli ishlarda foydalanish mumkinligi, ko'p uchraydigan keskir va qattiq tosh qurollarni kamyobligi, mo'rtligi va tez sinishi kabi xususiyatga ega bo'lgan (bronza) metal siqib chiqara olmagan. Bronza davri yutuqlarini quyidagilar qilib ko'rsatishimiz mumkin: bronzadan yasalgan qurollar mehnat unumdorligini oshirdi, sug'orma dehqonchilik asosida doimiy qishloqlar ko'paydi, yangi yerlar o'zlashtirildi, hunarmandchilikning yangi sohalari— metallurgiya, zargarlik rivojlandi, kulolchilikda charxdan foydalanishga o'tildi, uy-joy qurilishida g'ishtdan foydalanildi, mustahkam mudofaa devorlari shaklandi. Ot eshakdan transport sifatida foydalanildi, g'ildirakli aravalar kashf

etildi, jamiyat hayotida monogam oila tarkib topib, hayotda otalar yetakchi bo'la boshladilar, patriarxat davri boshlanib, urug' jamoasi yemirila boshladi va ilk davlatchilik elementlari shakllandi. Qo'shni mamlakatlar, ayniqsa chorvadorlar bilan dehqonlar o'rtasida tovar ayirboshlash jonlandi. Qabilalararo munosabatlarda bir – biri bilan aralashib, yangi yuqoriroq rivojlanish darajasidagi madaniyatlar vujudga kela boshladi. Masalan, hozirgi Qirg'iziston va undan naridagi cho'llarda yashagan Andronova madaniyati chorvadorlari miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'zbekistonning shimoliy va janubiy hududlariga kirib borib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan va Tozabog'yob, Qayroqqum kabi madaniyatlar shakllangan.

ASOSIY QISM. O'zbekiston hududidagi bronza davri yodgorliklarini o'rganishda S.P. Tolstov, Ya. G'ulomov, A. Asqarov, M.A. Itina, T. Shirinov, A. Sagdullaev, M. Shaydullaev, Yu. A. Zadneprovskiy, V. I. Sprishevskiy, A. I. Terenojkin, B. Matboboev, B. Abdullaev, U. Raxmonov va boshqalar olib borgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir. O'zbekistonning janubiy hududlarida, ya'ni Surxondaryo viloyati hududlarida ilk bronza davridayoq qadimgi dehqonchilik madaniyati shakllangan. U Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorliklari asosida o'rganilgan. Sopollitepa manzilgohi Surxondaryo viloyatidagi Sherobod cho'lida Amudaryodan 2,5-3 km sharqda Ko'ngitong daralaridan biri bo'lgan Qaynarbuloq asosida vujudga kelgan Ulanbuloqsoyning yoqasida joylashgan. U Termiz shahridan 70 km shimoliy— g'arbdadir. Bu manzilgoh Sherobod cho'lini o'zlashtirish jarayonida, 1968 yilda topilgan. 1969—1974 yillarda uni A. Asqarov o'rgangan. Surxondaryo xududidan 20 dan ortiq yodgorlik topilgan. Arxeolog Ahmadali Asqarov tomonidan o'rganilgan Sopollitepa madaniyati bronza davriga oid yodgorlik bo'lib, u miloddan avvalgi II ming yillikning 1 chi yarmida shakllangan. Sopollitepa manzilgohi mustahkamlangan yirik qishloq bo'lib, umumiy maydoni 4 ga ga yaqin bo'lgan. Lekin uning ancha hududi paxta maydoni hisobiga o'zlashtirib yuborilgan. Faqatgina, uning markaziy qismigina saqlanib qolgan. U 82 X82 metr bo'lgan istehkom bo'lib, uning atrofi 3 qator mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devorlar qalinligi 2 metrdan bo'lib, u somon qo'shilgan xom

g'ishtdan ishlangan. Mudofaa devorlari juda murakkab me'moriy reja asosida qurilgan. U to'lg'ama tuzoq usulida ishlanib, aniq o'lchamli koridorsimon bloklarga bo'lingan. Sopollitepada hayot taxminan 200 yillar davom etgan. Keyinchalik uning axolisi yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida sharq tomon siljib, hozirgi Sherobod yaqinidagi Oqqo'rg'on qishlog'i xududiga ko'chib borganlar. Jarqo'ton yodgorligi sopollitepaliklar asos solgan ilk shahar hisoblanadi. U Bo'stonsoy xududida bo'lib, 100 gektar maydonni egallagan. Bu yerning aholisi ham dehqonchilik bilan shug'ullanib, 500 yilcha shu yerda yashaganlar. Jarqo'ton uch qismdan iborat bo'lib, uning arki 3ga maydonni egallagan, atrofi mudofaa devorlari bilan o'ralgan. U yerda hukmdorning qarorgohi joylashgan. Mudofaa devori somon qo'shilgan xom g'ishtdan ishlangan. Devor qalinligi 3 m, balandligi 5–6m bo'lgan. Devor kvadrat shaklidagi burjlar bilan mustahkamlangan. Arkka kirish darvozasi janub tomonda joylashgan. Arkda hukmdor saroyi alohida ajralib turadi. Saroyda ko'p oddiy xonalar bo'lib, saroy markazida 20kv.m supa joylashgan. Arkning sharqiy tomonida bir necha uy-joy massivlari topilgan. Ular 1,5 m qalinlikdagi tig' kursi-supu ustiga qurilgan. Bu yerda ko'p xonali hovlilar ochildi. Har bir xovlida 2–3 ta o'choq topilgan. Jarqo'tonda otashparastlik ibodatxonasi ochildi. Ibodatxonaning atrofi 4,5 m qalinlikdagi devor bilan o'rab olingan. Ibodatxona ikki qismdan – muqaddas otashkada va ishlab chiqarish – xo'jalik qismlaridan iborat bo'lgan. Ibodatxonaning muqaddas qismi kvadrat shaklida bo'lib, 35x35 metrga teng. Uning tarkibida muqaddas olov, muqaddas quduqlar, bosh mehrob joylashgan baland maydon bor. Ibodatxonaning ishlab chiqarish–xo'jalik qismida muqaddas ichimlik–xaoma tayyorlaydigan xona, mozor inventarlari tayyorlaydigan ustaxonalar va ibodatxonaga ajratilgan oziq–ovqat ombori joylashgan. Ibodatxonada xech kim yashamagan, faqat olovga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan urf–odatlar va diniy marosimlar o'tkazish markazi bo'lgan. Xorazm hududidan bronza davriga oid yodgorlik dastlab 1938 yilda qadimgi Xorazm hududidan topildi. U Amudaryoning quyi havzasidagi Oqchadaryo o'zani bo'yidagi Tozabog'yob kanali bo'yida S.P.Tolstov tomonidan topildi va nomi fanga "Tozabog'yob" madaniyati deb kiritildi. Tozabog'yob madaniyati qadimgi Xorazm

xududida miloddan avvalgi II ming yilliklarda shakllagan. Bu madaniyat aholisi asosan, yerto'la va chaylalarda yashab, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Tozabog'yob kulbalari yarim yerto'la shaklida qurilib, ularning o'rtacha maydoni 12–18 kv.m ga teng. Kulbaning markazida o'choq joylashgan. Kulba juft oila uchun mo'ljallangan. Lekin kulbalar orasida maydoni 100–120 kv.m.ga tenggi xam uchraydi, ular bir urug' jamoa uchun mo'ljallangan. Bu madaniyatga oid arxeologik materiallar qum va taqir yuzasida sochilib yotgan geometrik naqshli sopol parchalar hisoblanadi. Sopol idishlar qo'lda yasalgan qo'pol, mo'rt bo'lib, xurmacha, bankasimon idishlar va yarim doira shaklidagi kosalardan iboratdir. Arxeologlar ularni tahlil qilish orqali qisqa muddatli bronza davri cho'lli zona qabilalarining moddiy madaniyat yodgorligi ekanligi isbotlandi. Xorazm hududdidan topib o'rganilgan bronza davriga oid madaniyatlardan yan biri bu Suvyorgan madaniyatidir. "Suvyorgan madaniyati" atamasi O'rta Osiyo arxeologiyasi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar sahifalarida tez-tez uchraydi. Uning talqini ko'p hollarda juda ziddiyatli. Bu qarama-qarshilik madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarida ham, uning tarixini aniqlashga, uning taqdirini va etnikligini aniqlashga urinishlarda ham bir xil tarzda namoyon bo'ladi. Suvyorgan madaniyati 1945-1946 yillarda kashf etilgan. Xorazm ekspeditsiyasining Janbos-Qal'a qal'asi hududida (Xorazmning o'ng qirg'og'i, Janubiy Oqchadaryo deltasi) ishi. Bu yerda Jonbos 6 maydoni qazilgan va bu madaniyatga xos sopol buyumlar olingan. Kompleks 1 Jonbos 6 saytidan olingan materiallarni tahlil qilish ushbu madaniyat "yangi madaniyatning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin" degan xulosaga kelishga asos bo'ldi. Janub bilan, Eron platosi hududlari va unga tutash mamlakatlar bilan tarixan bog'langan etnik element". Bu yerni qazgan Ya.G.G'ulomov ham Suvyarg'on madaniyatining janubiy kelib chiqishi ehtimoli haqida yozgan; lekin uning misolida bu fikr unchalik aniq ifodalanmagan, chunki u Suvyarg'on madaniyatini neolit davri Kaltaminor madaniyati bilan genetik jihatdan bog'liq deb hisoblaydi, G'.G'ulomov esa Suvyarg'on madaniyati bilan chambarchas bog'lovchi barcha o'ziga xos xususiyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Janubiy dehqonchilik rayonlarini janubiy ta'sirga o'tkazish, bu neolit davrida sodir bo'lgan, bu Suvyorgan

qabilalarining bevosita janubiy kelib chiqishi bilan bog'liq emas. Ushbu maqola mualliflaridan biri miloddan avvalgi 11-ming yillikning ikkinchi yarmida Xorazm hududida birga yashash g'oyasini bildirgan. e. Xorazmga kelgan ikki madaniyat: Tozabog'yob va Suvyorgan va Suvyorgan qabilalari bu yerda allaqachon o'rnashib qolganlar bilan uchrashgan. Uning Tozabo'g'yob qabilalari va ular bilan assimilyatsiya qilingan. Janbos 6 maydonida olib borilgan qazishmalardan o'n yildan ko'proq vaqt o'tdi. Bir necha yillar davomida Xorazm ekspeditsiyasi tomonidan Amudaryoning qadimiy Aqchadaryo deltasini o'rganish bo'yicha olib borilgan ishlar katta arxeologik qazilmalarning to'planishiga olib keldi.

XULOSA. Ko'rib turganingizdek, O'rta Osiyoda bronza davri madaniyatlari turli xil ko'rinishda uchraydi. Ularning har birining o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanish bosqichlari har xil. O'rta Osiyoda bronza davrini o'rganayotganimizda ularni umumiy qilib emas balki har birini alohida o'rganganimiz ma'qul.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. N.Egamberdiyeva "Arxeologiya" Toshkent 2011-yil
2. Ya. G'ulomov "Xorazmning qadimdan hozirgi kungacha sug'orilish tarixi" Toshkent 1957-yil
3. S.P.Tolstov "Drevniy Xorazm svilizatsiyasi izidan" Moskva 1948-yil
4. S.P.Tolstov, M.A.Itina "Problema suyarganskogo kulturi" Moskva 1960-yil